

Odgovor na družbene, ekonomske in okoljske meje rasti: predstavitev koncepta odrast (*degrowth*) ter njegova raba v praksi

Abstract

A response to Social, Economic and Environmental Limits to Growth: A Presentation of Degrowth and its Use in Practice

Although the concept of degrowth has been present in the global scientific community already for several decades, it is not present in the scientific discourse in Slovenia. The purpose of this article is to introduce the concept of degrowth. Sustainable degrowth is defined as the downscaling of production and consumption, which increases human well-being and enhances ecological conditions and equity on the planet. It calls for a future where societies live within their ecological means, with open, localized economies and resources more equally distributed through new forms of democratic institutions (Research and degrowth, 2015). Sustainable degrowth is a multi-faceted political project that aspires to mobilize support for a change of direction, at the macrolevel of economic and political institutions, and at the micro level of personal values and aspirations. Income and material comfort is to be reduced for many along the way, but the goal is that this is not experienced as welfare loss (Kallis, 2011). To make an introduction to the topic of degrowth, the article sketches the social, economic, and environmental limits to growth, briefly summarizes the different definitions of the degrowth concept, presents a rough framework for degrowth in practice, and discusses the possibility of implementing degrowth in today's complex world. The article summarizes the key pieces of existing literature in the field of degrowth.

Keywords: degrowth, sustainable and unsustainable degrowth, social metabolism, degrowth in practice, vision

Lidija Živčič is a senior expert at the Focus Association for Sustainable Development in Ljubljana, Slovenia. Her topics are sustainable development, climate, energy, transport, consumption, active citizenship and as of recently also degrowth. (lidija@focus.si)

Povzetek

Čeprav se koncept odrast (*degrowth*) v svetovni znanstveni skupnosti razvija že nekaj desetletij, v Sloveniji še ni prisoten v znanstvenem diskurzu. Namen članka je kratek uvod v koncept trajnostne odrasti, se opredeljuje kot krčenje proizvodnje in potrošnje, ki poveča blaginjo človeka in izboljša ekološke razmere ter enakost na planetu. Poziva k prihodnosti, v kateri družbe živijo v okviru okoljskih zmožnosti, z odprtimi lokalnimi gospodarstvi in bolj enakopravno porazdeljenimi bogastvi v okviru novih oblik demokratičnih institucij (Research and degrowth, 2015). Gre za večplasten družbeno-politični projekt, ki želi mobilizirati podporo za spremembo smeri razvoja. Na makroravni gre za spremembo gospodarstva in političnih institucij, na mikroravni pa za spremembo osebnih

vrednot in želja. Prihodek in materialno udobje se bosta v okviru trajnostne odrasti pri mnogih zmanjšala, vendar je cilj, da tega ne doživimo kot izgubo blaginje (Kallis, 2011). Kot uvod v temo odrast članek orisuje okoljske, družbene in ekonomske meje rasti, na kratko povzema različne opredeljene koncepte odrast, predstavi grob okvir za udejanjanje odrasti v praksi ter razpravlja o možnostih, da se koncept odrast postavi v realnost današnjega kompleksnega sveta. Članek v glavnem povzema ključna dela iz obstoječe literature na temo trajnostne odrasti.

Ključne besede: odrast, trajnostna in netrajnostna odrast, družbeni metabolizem, odrast v praksi, vizija

Lidija Živčič dela kot strokovna vodja v Focusu, društvu za sonaraven razvoj v Ljubljani. Teme, ki jih obravnava, so: trajnostni razvoj, podnebje, energija, promet, potrošnja, aktivno državljanstvo in odrast. (lidija@focus.si)

Uvod

Koncept odrasti (*degrowth*) se v svetovni znanstveni skupnosti razvija že nekaj desetletij (Martinez-Allier in dr., 2010), v Sloveniji pa še ni prisoten v znanstvenem diskurzu. Čeprav odrast ni koncept, ki bi bil dobro znan (ali sprejet) v slovenskih znanstvenih razpravah, javnost pa ga skorajda ne pozna, je po vsej Sloveniji mogoče najti pobude, ki bi jih lahko opredelili kot primere trajnostne odrasti: urbani vrtički, kolesarske mreže, knjižnica semen, izmenjava oblačil in predmetov ali ekološko kmetovanje (več o podanih primerih je na voljo na spletnih straneh Slovenija znižuje CO2 in Centra alternativne in avtonomne produkcije). Kooperative znova postajajo priljubljena oblika poslovanja in prva pravična banka je bila vzpostavljena kot kooperativa (glej Pravična banka). Med valom protestov proti vladi v obdobju 2012–2013 so se ljudje samoorganizirali in srečevali na t. i. vstajniških skupščinah (glej Aktivni državljan), ki so oblika neposredne demokracije. Čeprav se našete pobude morda same ne opredeljujejo oz. ne identificirajo s konceptom odrasti in čeprav ta koncept ni splošno uveljavljen v Sloveniji, naštetih primeri ponazarjajo, da se trajnostna odrast v Sloveniji udejanja v praksi. Res je, da primeri trajnostne odrasti ne pritegnejo veliko pozornosti, še zlasti ne med političnimi ali ekonomskimi odločevalci.

Veliko bolj vidna je v Sloveniji tako imenovana nezaželena odrast. Politiki in znanstveniki razpravljajo o temah, kot so padec bruto družbenega proizvoda, zmanjšanje števila delovnih mest, krčenje delavskih pravic itn. (Urad za makroekonomske analize in razvoj, 2015; Urad za makroekonomske analize in razvoj, 2015a; Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2013). Vse te teme lahko razumemo kot nezaželena odrast in so dober okvir za temeljit premislek o položaju v Sloveniji. Kako v okviru čedalje bolj tesnih družbenih, ekonomskih in okoljskih omejitev rasti ohranjati zadovoljivo raven blaginje? Kako iz trenutnega politično-ekonomskega modela, ki temelji na nenehni rasti, neenakopravni delitvi bogastva in uničevanju naše osnove za preživetje, preiti na drugačen, bolj trajnosten model? Ali je mogoče narediti ta prehod postopno in preišljeno, ne da bi zanetili nezaželene družbene konflikte? Obstoječa literatura o konceptu odrasti odgovarja na zgornja vprašanja, vendar pa je odgovor preobsežen in presega obseg tega članka. Zato bo pričujoči

članek naredil zgolj uvod v koncept odrasti. Članek najprej predstavi kratko zgovodino pojma odrast, nato pa oriše ključne družbene, ekonomske in okoljske meje rasti. V odgovor povzame različne definicije pojma odrast ter na koncu predstavi kratek pregled o tem, kako odrast udejanjiti v praksi. Na kratko polemizira o izvedljivosti odrasti v praksi ter izpostavi ključne izzive, ki bi jih morala razprava o odrasti obravnavati v prihodnje.

Razvoj koncepta

Besedo *décroissance* (francoski izraz za odrast) je prvi uporabil Francoz André Gorz leta 1972, ko se je spraševal, ali lahko kapitalizem zagotovi ravnovesje Zemlje, za katero je potreben pogoj nerast ali celo odrast materialne proizvodnje (D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Izraz se je nato uporabljal v različnih francoskih publikacijah, tudi kot odziv na poročilo *The limits to growth* (Research and degrowth, 2015a; D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Gorz je svojo inspiracijo črpal v delih Nicholasa Georgescu-Roegenana, ki so bila v letu 1979 zbrana pod naslovom *Demain la décroissance* (D'Alisa in dr., 2015: 1–18).

S koncem naftne krize in začetkom pohoda neoliberalizma je v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja zanimanje za meje rasti in odrast usahnilo. Kljub temu so v 90. letih različni misleci in aktivisti s pisanjem člankov in organizacijo dogodkov nadaljevali razpravo o konceptu v Franciji. V prvih letih novega tisočletja je bilo opazno dogajanje v Lyonu, kjer so potekale akcije za mesto brez avtomobilov, prehranske zadruge in prepoved oglaševanja (D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Javna razprava o odrasti je v Franciji razmahnila leta 2002, leta 2004 pa se je razširila v Italijo (slogan *decrescita* so začeli uporabljati številni zeleni aktivisti in protiglobalisti). V letu 2006 je slogan pod prevodoma *decreixement* in *decrecimiento* prodril v Katalonijo in Španijo, kjer je barcelonski *Institute of Environmental Science and Technology* (ICTA) začel oblikovati znanstveno skupnost za raziskovanje in poglobljanje koncepta odrast (Research and degrowth, 2015a; D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Serija mednarodnih konferenc (Pariz 2008, Barcelona 2010, Montreal 2011, Benetke 2012 in Leipzig 2014) je koncept razširila po vsem svetu in ga povezala s številnimi gibanji (D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Angleški izraz *degrowth* je nastal v letu 2008, na konferenci v Parizu, in od takrat se je pojem začel čedalje pogosteje uporabljati v znanstveni literaturi in pri poučevanju na različnih univerzah. Zadnje čase je koncept prisoten tudi v dnevnem tisku (Le Monde, Le Monde Diplomatique, El País, The Guardian, The Wall Street Journal, Financial Times). Tako koncept odrast postaja čedalje bolj del razprave v javnosti, kjer ima široko podporo: številne pobude, gibanja in skupine, od praktično do raziskovalno ali politično usmerjenih, se povezujejo v razpravi, kako oblikovati zvezni prehod v drugačen sistem (D'Alisa in dr., 2015: 1–18).

Odrast v Sloveniji

Leta 2011 sta organizaciji Focus, društvo za sonaravni razvoj, in Humanitas, društvo za človekove pravice in človeku prijazne dejavnosti, začeli kampanjo Dovolj.¹ Kampanja je želela spodbujati k drugačnemu razumevanju koncepta kakovostnega življenja, h kritičnemu razmišljanju in zavedanju lastne odgovornosti za družbo in okolje, v katerem živimo. Skozi razpravo so se iskali odgovori na vprašanja, kako lahko živimo življenje, kjer so materialne dobrine sredstvo za življenje in ne življenjski cilj, kjer se aktivno išče ravnotežje med ekonomsko, družbeno in okoljsko komponento tako na ravni vsakdanjih navad, kot tudi v družbenih procesih, in kjer vsi prevzemamo odgovornost za svoje ravnanje; kako lahko živimo v družbi, ki je odgovorna do soljudi in do narave, v družbi, kjer je kakovost pomembnejša od količine, družbi, ki je aktivna ter v kateri si ljudje prizadevamo, da s svojimi odločitvami in dejanji kaj spremenimo. Iz kampanje Dovolj so se nadaljevale razprave o odrasti skozi občasna srečanja.

Beseda »odrast« se je kot prevod *degrowth* uveljavila v obdobju 2011–2014, prevzeta pa je bila po hrvaškem prevodu (Tomašević in Domazet, 2013). Razprave o prevodu so se odvijale okoli različnih prevodov, kot so nerast (Plut, 2015; Radej, 2009), brezzrast, negativna rast ali ničelna rast (Radej, 2009). Ker vsi ti prevodi vsebujejo negativnost (ne, brez, negativna ali ničelna), niso bili opredeljeni kot zaželeni, saj se je iskalo pozitiven pojem. V razpravah o prevodu je sodelovala skupina ljudi iz različnih ozadij. Po njihovi oceni beseda odrast najboljše prestavlja koncept *degrowth*, razen tega pa ima povezavo tudi s pojmom odraščanje, ki je proces, skozi katerega morajo moderne družbe, da bi lahko odgovorno živele v svetu, kjer obstajajo meje rasti. Vsekakor pa termin še ni popolnoma ustaljen in se pogosto uporablja angleška beseda *degrowth*.

Okoljske, ekonomske in družbene meje rasti

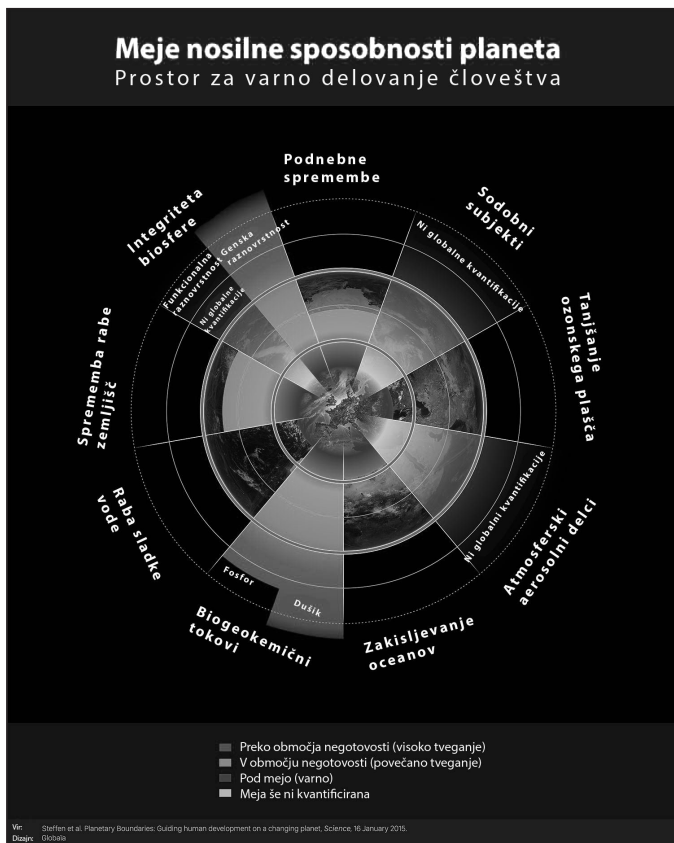
Da neomejena rast na omejenem planetu ni mogoča, so ugotovili že številni znanstveniki (Daly, 1996; Higgs, 2014; Jackson, 2009; Meadows in dr., 1972). Čeprav se to sporočilo ponavlja tako pogosto, da zveni kot obrabljena plošča, še vedno nismo doumeli njegovega bistva. Hiter pregled naslovnih novic ali gospodarsko-političnih priporočil razgali, da smo še vedno globoko prepričani, da bo nenehna rast odpravila vse naše težave, od gospodarskih in socialnih do okoljskih.

Še več, ekonomisti nam zatrjujejo, da moramo nenehno rasti, sicer bomo imeli problem. V trenutnem gospodarskem sistemu to drži (Andreucci in McDonough, 2015), vendar pa to še ne pomeni, da moramo to sprejeti kot neizpodbitno dejstvo. To pomeni samo, da ima trenutni gospodarski sistem velike napake in da bi morali

¹ Več informacij o kampanji je dostopnih na spletni strani www.dovolj.si.

razmisliti o drugačnem sistemu. Kot navaja Kallis (2014), ekonomisti sami priznavajo, da neoliberalizem, ki se te dni prodaja kot edina prava ekonomska vera, ni trajnosten. Težave, ki jih prinaša, so očitne in razsežne: uničenje okolja, veliko povečanje neenakosti v družbi, krepitev pravic in moči multinacionalk na račun kršenja demokracije itd. Analize kažejo, da je bila ekonomska veda polje, kjer so se zgodile številne »čistke«, preden se je ustoličil liberalizem oz. neoliberalizem (Kallis, 2014; Košak, 2015). Tisto, kar danes uči ekonomija, ni rezultat tekmovanja med eko-

nomskimi teorijami in idejami, temveč plod sistematičnega dela neoliberalnih mrež in politične moči (Kallis, 2014). »Danes razne mednarodne ali civilnodružbene organizacije tako pogosto usmerjajo vlade v neoliberalizem, da se zdi to skorajda naravno, vendar je do tega v resnici prišlo zelo načrtno.« (Košak, 2015) Ekonomisti niso objektivni opazovalci in svetovalci, temveč čedalje bolj ključni igralci za ohranjanje zamisli nenehne gospodarske rasti (Kallis, 2011; 2014).

Slika 1: Avtor: F. Pharand-Deschênes/Globaia

Čeprav moderna ekonomija rast predpisuje kot recept za zdravljenje različnih težav, pa se moramo zavedati, da pri predpisovanju recepta obstajajo meje. Cattaneo in dr. (2012) opozarjajo, da so bile napovedi *The limits to growth* pravilne in da je v času podnebnih sprememb, pospešene degradacije ekosistemov in socioekonomske krize nujno ugotoviti, da rast in trajnost nista kompatibilni. Že od objave *The limits to growth*, pa tudi prej, so raziskave usmerjene v proučevanje preseganja okoljskih omejitev (glej sliko 1).

Vendar meje rasti niso samo v okolju. Tudi ekonomsko gledano obstajajo ome-

jitve in v nadaljevanju je predstavljenih nekaj primerov.

V mikroekonomiji govorimo o padajoči mejni koristnosti, ko povečanje koristnosti postopoma upada z naraščanjem obsega proizvodnje. Prav tako govorimo o povečanju mejnih stroškov, ko se stroški postopoma povečujejo pri večanju obsega proizvodnje. Pri povečevanju proizvodnje se mejna koristnost manjša, mejni stroški pa večajo; v točki, kjer je mejna koristnost enaka mejnim stroškom, je dobiček največji in raven proizvodnje optimalna. Vsako nadaljnje povečanje proizvodnje ni optimalno oz. ni ekonomično. To pravilo je nekakšna omejitev rasti: rasti se splača, dokler je rast ekonomična, ko postane neekonomična, ni potrebe po rasti (Lawn, 2011). Problem je v tem, da se ta koncept na prehodu iz mikroekonomske na makroekonomsko raven izgubi in vsaka rast postane zaželena; tu ni več primerjave med koristmi in stroški rasti BDP, o ekonomičnosti ali neekonomičnosti (Lawn, 2011). Sploh v državah v razvoju stroški oz. nezaželeni učinki rasti pogosto naraščajo hitreje kot koristi oz. bogastvo (Daly, 1996). V najbolj razvitih gospodarstvih BDP sicer narašča, vendar pa indikatorji, kot je kazalnik pristnega napredka ali indeks trajnostne ekonomske blaginje, kažejo na stagnacijo vse od leta 1970 naprej (D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Pomembno omejitev rasti nekateri vidijo v dostopu do energije (Brown in dr., 2011; Buchanan, 2014). Povečanje gospodarstev pomeni večjo rabo energije in niti povečanje učinkovitosti pri rabi energije ne more zmanjšati absolutne ravni rabe energije. Številni znanstveniki opozarjajo tudi na elemente kapitalizma, zaradi katerih sistem ne more v nedogled delovati optimalno, ali pa imajo celo samouničevalno vlogo (Ridderstrale in Nordstrom, 2002; Dickens, 1996; Moloney, 2013): čezmerna konkurenčnost vodi v svetovni monopol, nadomeščanje delavcev s stroji vodi v zmanjševanje dobička, konflikt med interesi delavcev in delodajalcev onemogoča ravnotežje v sistemu, saj nižje plače zmanjšajo sposobnost potrošnje, kar zmanjša dobiček. Nekoliko bolj praktičen primer je ugotovitev, da denar ne zagotavlja sreče: Kahneman (2010) v svoji študiji pokaže, da ljudje s prihodki pod 60.000 dolarji ne leto niso zadovoljni, nad tem prihodkom pa linija zadovoljstva ostaja bolj ali manj ravna oz. tudi bistveno povečanje prihodkov ne poveča zadovoljstva.

Gledano z družbenega vidika, Hirsch (1976: 1–10) razlaga, da po določeni ravni gospodarska rast povzroči, da ko enkrat zadovoljimo osnovne potrebe, čedalje večji del dohodka namenjamo t. i. pozicijskim dobrinam (dragi avtomobili, dizajnerska oblačila, umetnine ipd.). Pozicijske dobrine so po svoji naravi redke, ne more jih imeti vsakdo in gospodarska rast ne more nikoli zadovoljiti želja vseh ljudi po pozicijskih dobrinah. Gre za nekakšno premično tarčo: če si bo več ljudi lahko privoščilo pozicijske dobrine, bodo te postale še dražje in s tem še manj dostopne. Družbeno gledano je to meja rasti. Kot ponazarja Kallis (2015a), četudi bi bilo fizično mogoče, da bi vsi ljudje imeli ferrari, bi v tem primeru ferrari izgubil pozicijo dragega avtomobila in postal navadno vozilo za množice, želje ljudi pa bi se obrnile k še hitrejšim ali dražjim avtomobilom. Nenehna gonja za pozicijskimi dobrinami ima visoke družbene stroške, saj se sredstva usmerjajo v zasebno pozi-

cijsko potrošnjo, namesto da bi se usmerila v javne storitve in dobrine. Tako rast v tem primeru postane neekonomska (Kallis, 2015a).

Oprelitev koncepta odrast

Čeprav obstaja veliko razlogov za vzpon in padec civilizacij, se eden med njimi pojavlja v veliko primerih: preseganje nosilne sposobnosti lokalnega ekosistema (Greer, 2009; Diamond, 2005; Broswimmer, 2002). Zato znanost odgovore na zgoraj predstavljene meje rasti išče že dolgo in za zdaj lahko ponudi široko paleto rešitev za spopadanje z mejami rasti: od tehničnih (npr. povečanje učinkovitosti rabe virov), do pravnih (npr. Okvirna konvencija Združenih narodov o podnebnih spremembah – UNFCCC). Koncept odrasti je zanimiv zato, ker številne ponujene odgovore povezuje v okvir, ki ni samo hipotetičen, temveč pomeni tudi močno politično vizijo, ki bi lahko preobrazila družbo (Kallis, 2011: 873). Poglejmo si tri definicije odrasti, vsako od njih smo izbrali iz drugačnega razloga. Prva definicija koncept predstavlja poljudno in razumljivo in je zato izjemno pogosto rabljena; druga zelo dobro povzame in reflektira izzive, s katerimi se soočamo pri udejanjenju koncepta; tretja pa izhaja iz poskusov izboljšanja definicije in je zato pogosto izhodišče za raziskovalce.

Akademsko raziskovalna skupina Research & degrowth (2015a) odrast definira takole:

Trajnostna odrast se opredeljuje kot krčenje proizvodnje in potrošnje, ki poveča blaginjo človeka ter izboljša ekološke razmere in enakost na planetu. Poziva k prihodnosti, v kateri družbe živijo v okviru okoljskih zmožnosti, z odprtimi lokalnimi gospodarstvi in bolj enakopravno porazdeljenimi resursi v okviru novih oblik demokratičnih institucij. Takšne družbe ne bodo prisiljene 'rasti ali umreti'. Kopičenje materialnih dobrin ne bo več zavzemalo osrednje vloge v kulturi družbe. Premoč učinkovitosti bo nadomestila zadostnost, inovativnost pa ne bo več osredinjena na tehnologijo zaradi tehnologije, temveč se bo osredinila na nove družbene in tehnične ureditve, ki nam bodo omogočile družabno in skromno življenje. Odrast izziva mesto BDP kot osrednjega in prevladujočega političnega cilja, obenem pa predlaga okvir za prehod na nižjo in trajnostno raven proizvodnje in potrošnje, torej krčenje gospodarskega sistema, ki bo pustilo več prostora za sodelovanje med ljudmi in za ekosisteme.

Kallis (2011: 878) odrast definira kot:

... večplasten družbeno-politični projekt, ki želi mobilizirati podporo za spremembo smeri razvoja; na makroravni smer gospodarstva in političnih institucij, na mikroravni pa smer osebnih vrednot in želja. Prihodek in materialno

udobje se bosta na tej poti pri mnogih zmanjšala, vendar je cilj, da tega ne doživimo kot izgubo blaginje. Ker v trenutnem sociopolitičnem kontekstu ni mogoče učinkovito izvesti pakete reform, ki bi nas pripeljali do trajnosti, moramo oblikovati novo vizijo, ki ni vezana na rast. Trajnostna odrast pomeni takšno vizijo. Ne pomeni enega kriterija, indikatorja ali političnega instrumenta, temveč paket oz. večplasten okvir, ki daje smisel in povezuje različne politike in pobude.

V članku *Kaj je odrast?* (Demaria in dr., 2013: 209), ki išče »boljšo« definicijo odrasti, pa je ponujena naslednja definicija:

Na splošno odrast izziva hegemonijo rasti in poziva k demokratično vodenemu redistributivnemu zmanjšanju proizvodnje in potrošnje v industrializiranih državah, kot način doseganja okoljske trajnosti, družbene pravičnosti in blaginje. Čeprav integrira bioekonomijo in ekološko makroekonomijo, je odrast neekonomski koncept. Po eni strani je odrast zmanjšanje energije in materialnih tokov, ki je potrebno za obravnavanje obstoječih biofizičnih omejitev (z vidika naravnih virov in asimilacijske sposobnosti ekosistemov). Po drugi strani pa je odrast poskus izzivanja vseprisotnosti tržno utemeljenih odnosov v družbi in družbenega imaginarija, ki je zakoreninjen v rasti, da bi ju nadomestil z idejo o skromnem izobilju. Odrast je tudi poziv h globlji demokraciji, še posebej pri vprašanih, ki so zunaj domene klasične demokracije, kot npr. pri tehnologiji. Nazadnje odrast pomeni pravično porazdelitev bogastva znotraj in med svetovnim severom in jugom, pa tudi med sedanjimi in prihodnjimi generacijami.

Seveda obstajajo še številne druge definicije. Trajnostno odrast lahko iz ekološko-ekonomskega vidika definiramo tudi kot družbeno vzdržno in enakopravno zmanjšanje snovnega pretoka neke družbe (Kallis, 2011: 874). Snovni pretok označuje materiale in energijo, ki jih družba pridobiva, procesira, prevaža in deli, da bi jih (po)rabila in vrnila v okolje kot odpadek. Trajnostna odrast odstopa od koncepta trajnostnega razvoja, saj predvideva, da se snovni pretok ne more zmanjšati ob rastočem BDP; ravno nasprotno: zmanjšanje pretoka snovi bo neizogibno vodilo v manjše, toda kakovostno drugačno gospodarstvo (torej zmanjšanje BDP). Podlaga za takšno domnevo je, da bo nadaljnja gospodarska rast a) izčrpala neobnovljive vire energije in materiale in b) postavila nerealistična pričakovanja glede izboljšav v učinkovitosti ali tehnološkega napredka za to, da bi lahko ostali v mejah izpustov CO₂, ki jih postavlja poročilo Mednarodnega panela za podnebne spremembe. Napovedano ločevanje gospodarske rasti od snovnega pretoka (porabe materialov, rabe energije ali izpustov CO₂) se namreč ne dogaja (Kallis, 2011: 874).

Nekateri se definiciji odrasti izogibajo in pravijo, da odrast ni koncept ali teorija, ker ne gre za oblikovan sistem, temveč za razmišljanje v nastajanju (Latouche v

Martinez-Allier in dr., 2010).

Treba je poudariti, da trajnostna odrast ne postavlja zmanjšanja BDP kot cilj. Nihče iz znanstvene skupnosti, ki raziskuje trajnostno odrast, si ne prizadeva za negativno rast BDP; zmanjšanje BDP je neizogiben rezultat trajnostne odrasti zaradi zmanjšanja snovnega pretoka. Trenutni cikel gospodarske krize in z njim padec BDP lahko vidimo kot manifestacijo okoljskih omejitev rasti in priložnost za politične spremembe, ki bodo vodile v družbeno sprejemljivo odrast gospodarstva. Vendar pa je eno krizo videti kot priložnost za spremembe, drugo pa trditi, da je cilj trajnostne odrasti gospodarska kriza. V trenutnem gospodarskem sistemu, ki ga poganja rast, trajnostna odrast ne more biti enaka negativni rasti BDP. Za to obstaja drugo ime: recesija, ali če gre za daljše stanje, depresija, ki povzroči številne nezaželene učinke, kot so brezposelnost, gospodarska negotovost, pomanjkanje posojil in propad socialnega miru (Kallis, 2011). Trajnostna odrast je hipoteza, da je odrast gospodarstva lahko dosežena na družbeno trajnosten način. Je vizija zveznega prehoda na zmanjšano gospodarstvo prek institucionalnih sprememb in skupnega upravljanja poti proti trajnostnemu gospodarstvu in družbi. Do tukaj ni veliko razlik med ekološkimi ekonomisti, ki zagovarjajo t. i. *steady-state economy* (izrazi stacionarna ekonomija (Radej, 2009) ter vzdržno gospodarstvo ali ekonomija ravnovesnega stanja (Zgonik, 2011) se uporabljajo kot prevodi v slovenščini), in trajnostno odrastjo. Vendar pa gre, če sledimo Kallisovim argumentom, trajnostna odrast s svojimi načeli dlje (tri točke v nadaljevanju so povzete po Kallis, 2011: 875):

1. Raziskovalci trajnostne odrasti menijo, da prehoda v ekonomijo ravnovesnega stanja ni mogoče doseči predvsem z uporabo gospodarskih instrumentov (kot je npr. mehanizem *cap-and-trade*), ki so prednostna rešitev za ekonomiste, ki zagovarjajo ekonomijo ravnovesnega stanja.
2. Poleg naložb v naravni kapital odpira trajnostna odrast tudi razpravo o selektivnem zmanjšanju in preusmeritvi kapitalskih naložb. Če želimo kot družba ostati znotraj okoljskih omejitev, bomo morali živeti z manj prometne infrastrukture za visoke hitrosti, z manj vesoljskimi odpravami za turiste, z manj hitrimi avtomobili in manj novih letališč ali tovarn, ki izdelujejo nepotrebne pripomočke. Namesto tega bomo potrebovali več infrastrukture za rabo obnovljivih virov energije, boljše družbene storitve (izobraževanje, zdravje), več javnih površin ter lokalno ekološko pridelavo hrane in male prodajalce. Zato potrebujemo selektivno odrast, ki bo prerazporedila sredstva med javno in zasebno potrošnjo ter med generacijami. Selektivna odrast bo odprla politično razpravo o tem, katere dejavnosti potrebujejo odrast, katere pa rast. Izbire ni mogoče prepustiti zgolj trgom, saj ne zagotavljajo zveznega prehoda in prilagajanja, razen tega pa trgi diskriminirajo v prid bogatih proti revnim. Ne gre samo za etični premislek, gre tudi za politično pragmatično razmišljanje, saj je podpora javnosti potrebna za prehod in spremembe takšne vrste.

3. Najpomembnejša razlika med zagovorniki ekonomije ravnovesnega stanja in raziskovalci trajnostne odrasti je spoznanje, da temeljne institucije tržne ekonomije, kot so nenehna rast, dobiček in akumulacija, niso kompatibilne s prehodom v ekonomijo ravnovesnega stanja. Odrast, četudi družbeno vzdržna, bo verjetno vplivala na krčenje presežkov in dobička zasebnih podjetij ter prerazporeditev stroškov med kapitalom in delom. To bo verjetno povzročilo odpor tistih, ki imajo gospodarsko in politično moč. Ne samo zato, ker imajo korporacije nesorazmerno moč v politiki in medijih ter lahko tako ustavijo okoljske ali družbene reforme, ki škodijo njihovim interesom: čedalje več je literature, ki nakazuje, da je prizadevanje za rast strukturna značilnost kapitalizma v vseh njegovih oblikah. S tega vidika ni toliko problem psihologija posameznih »pohlepnih kapitalistov« kot sistem, ki strukturno zahteva pohlepno ravnanje. Rast ni možnost, temveč nuja, ki izhaja iz strukture osnovnih institucij, kot so uporaba zasebne lastnine za zavarovanje, dolg, obrestna mera in posojila ter 'rasti ali umri' konkurenca zasebnih podjetij za dobiček in tržni delež (podjetja, ki se odločijo za ravnovesno stanje svojih dobičkov, bodo uničili njihovi konkurenti). V kapitalizmu, kakršnega poznamo, celoten nabor gospodarskih institucij zahteva, da se akumulirani presežek reinvestira nazaj v proizvodnjo in nadaljnjo akumulacijo. Ko se rast za trenutek ustavi, kot se je med trenutno gospodarsko krizo, se struktura zatrese: dolgovi niso plačani, posojil zmanjka in brezposelnost naraste. Ravno zato znanstvena skupnost, ki raziskuje odrast, poudarja potrebo po sistemskih političnih, institucionalnih in kulturnih spremembah, ki bi ustvarile drugačen sistem, kjer rast ne bo več nuja in kjer ekonomska racionalnost ter cilji učinkovitosti in maksimiranja ne bodo prevladovali nad vsemi drugimi družbenimi cilji. Čeprav gre za izjemno zapleteno razpravo, je ključno vprašanje, ali kapitalizem oz. tržna ekonomija lahko odraste prostovoljno in prostovoljno doseže ekonomijo ravnovesnega stanja. Odgovor je, da verjetno ne. To je mogoče le s korenitimi spremembami v osnovnih institucijah lastnine, dela, kredita in razdelitve, vendar pa takšen sistem ne bo več prepoznan kot kapitalizem. Res je, da obstaja določena raven nejasnosti o tem, kakšno postkapitalistično alternativo predlaga koncept odrasti, vendar pa to ni zadosten razlog, da zavržemo diagnozo, da je nenehna rast nevzdržna in da se morajo institucije kapitalizma, ki zahtevajo nenehno rast, spremeniti. V tem trenutku je bolje, da ostane razprava o tem, kako naj bi bila videti postkapitalistična alternativa, odprta in se razvija organsko, kot pa voditi razpravo zgolj z intelektualne ali politične višine.

Kako izvesti odrast v praksi? Sestavljanka rešitev

V razpravah o trajnostni odrasti je mogoče zaslediti številne predloge in pobude. Poskus strukturiranja in podrobnega pojasnjevanja le-teh presega meje pričujočega članka, zato je članek zelo grob oris sestavljanke rešitev. Ta oris je nastal na podlagi Kallis (2011) in D'Alisa in dr. (2015), po tem viru je povzeta tudi kategorizacija predlogov za odrast v praksi. Rešitve bi bilo morda mogoče kategorizirati tudi po bolj ustaljenih predalčkih (okolje, družba, ekonomija), vendar se s tem izgubi dodana vrednost kategorizacije, ki jo predstavljajo D'Alisa in dr. (2015: 1–18): poskus preseganja predalčkov ekonomija–družba–okolje in iskanja presečnosti ter povezovanja v rešitvah.

Lokalne ekonomske prakse

V to kategorijo spadajo predlogi, kot so ekoskopnosti ali ekovasi, virtualne skupnosti, obdelovanje zemlje, prehranske ali bivalne zadruge, skvoti, proizvodno-potrošniške zadruge, urbano vrtnarjenje, lokalne valute, časovne banke, lokalne tržnice, neposredna menjava, zveze za varstvo otrok ali zdravstveno varstvo, deljenje stvari, permakulturno ali organsko kmetovanje ... Naštete lokalne rešitve imajo nekaj skupnih točk. Prva je ta, da gre za prehod s proizvodnje za izmenjavo (prodajo) na proizvodnjo za rabo. Druga je ta, da gre za zamenjavo plačanega dela s prostovoljno dejavnostjo, kar pomeni dekomodifikacijo in deprofesionalizacijo dela. Tretja je ta, da naštete pobude sledijo logiki, da se kroženje dobrin spodbudi vsaj delno z izmenjavo recipročnih »daril«, ne pa zgolj z iskanjem dobička. Četrta skupna točka je, da v nasprotju s kapitalističnimi podjetji te pobude nimajo vgrajene dinamike za akumuliranje in širjenje. Peta točka je, da so naštete pobude rezultat procesa *commoning*, postavljanja stvari kot skupne dobrine, kjer odnosi med sodelujočimi temeljijo na intrističnih vrednotah. Naštete rešitve so primeri odrasti v ozkem smislu: imajo nižji materialni pretok, manj izpustov in tesnejši odnos z okoljem in skupnostjo. Res je, da so lahko izdelki ali storitve na enoto bolj neučinkoviti, ker gre za manjšo specializacijo in delitev dela, vendar pa ravno neučinkovitost omejuje njihovo velikost (t. i. obratni Jevonsov efekt). Glede zaposlovanja ta neučinkovitost ni nujno slaba, saj omogoča več delovnih mest. Tudi mreže ali zveze za varstvo otrok, izobraževanje ali zdravstveno varstvo niso nujno nadomestilo za javne storitve, temveč vzporedna lokalna storitev, ki lahko izboljša obstoječe javne storitve.

Družbene ustanove brez rasti

V trenutnem sistemu se pomanjkanje rasti odraža v povečanju brezposelnosti. Za prehod bodo potrebne nove družbene ustanove, ki bodo pomagale ločiti delo od rasti ali blaginjo od dela. Primer takšne institucije je t. i. shema zagotovljenega dela (*job guarantee scheme*), ki predlaga, da je država delodajalec v skrajnem pri-

meru, ki lahko brezposelnost dobesedno izkorenini. Drugi primer je univerzalni temeljni dohodek, ki ga prejmejo vsi prebivalci in prebivalke, pokriva pa se iz progresivnega obdavčenja plač in dobičkov ter obdavčenja potrošnje. Temu konceptu ob bok se postavlja tudi koncept maksimalnega prihodka, ki bi omejil prihodke navzgor. Naslednji primer je krajšanje delovnega časa, prek katerega bi se delo razdelilo med več ljudi, kar bi vplivalo na zmanjšanje brezposelnosti in prerazporeditev bogastva. Predstavljene rešitve lahko vplivajo na širitev prostovoljnega sektorja in krepitev javnih storitev (npr. shema zagotovljenega dela lahko financira delo v varstvu, izobraževanju ...). Prej predstavljene lokalne ekonomske prakse in nove družbene ustanove za odrast so komplementarne: varstvo, izobraževanje ali zdravje imajo visoko družbeno vrednost, po drugi strani pa omogočajo smiselno zaposlitev. Ker je veliko javnih storitev delovno intenzivnih, je drugačno gospodarstvo lahko boljše za zaposlovanje, obenem pa omogoča večjo blaginjo brez nujne rasti.

Javni denar in kreditne ustanove

Lokalne valute, časovne banke in sistemi lokalne izmenjave lahko pripomorejo k zmanjšanju in lokaliziranju ekonomskih dejavnosti. Lokalne valute so lahko dodaten sistem v času kriz, ki omogoča dostop do ključnih storitev za ljudi, ki jih je tržna ekonomija potisnila na stran. Državni denar ostaja ključno sredstvo intervencije v tranziciji za odrast. Najbolj zato, ker so davki plačani v državnem denarju, vendar pa tudi zato, ker lokalne valute ne morejo zadostiti potrebam trgovanja med skupnostmi ali mednarodno. Država mora znova pridobiti nadzor nad izdajanjem novega denarja v zasebnih bankah. Zasebne banke lahko izdajajo denar le kot dolg skozi posojila, medtem ko lahko država izda denar, ki ni vezan na dolg. Z njim lahko pokriva javne potrebe, npr. financiranje sheme zagotovljenega dela, javne storitve, varovanje okolja ali proizvodnjo iz obnovljivih virov energije. Denar, ki je izdan kot dolg, ustvarja dinamiko rasti. Dolgovi se plačujejo z obrestmi in obresti zahtevajo rast. Danes morajo gospodarstva rasti, da lahko financirajo svoje dolgove, kar pa ni trajnostno. Zgodovina pozna veliko primerov, ko so družbe odpisale dolgove in začele znova. Z vidika odrasti ni cilj nadaljevati z rastjo, da bi lahko odplačevali dolgove, temveč je cilj pravično prerazporediti odpis dolgov, da ta ne bi najbolj prizadel majhnih kreditodajalcev in varčevalcev. Potrebna je neodvisna in transparentna revizija dolgov, da se ugotovi, kateri dolgovi so legitimni in kateri ne. Legitimno bi bilo odpisati dolgove tistim, ki so na robu preživetja, in ne plačati tistim, ki so posojali za velik dobiček. Pomembne so tudi javnofinančne rešitve. Progresivno obdavčenje prihodkov in dobičkov, obdavčenje rabe naravnih virov in porabe, davki na mednarodne tokove kapitala in poostren nadzor nad davčnimi oazami so rešitve, ki bi lahko zagotovile financiranje javnih storitev (Kallis, 2011).

Politika tranzicije za odrast

V razpravah o odrasti ni enoznačnega odgovora, kako trenutne institucije kapitalizma nadomestiti z drugačnimi. Strategije za nadomeščanje trenutnih institucij kapitalizma obsegajo široko paleto rešitev, od izhoda iz gospodarstva (samoza-dostne skupnosti), prek aktivizma, pa vse do sodelovanja v gibanjih, sindikatih ali političnih strankah. Edina skupna točka razpravam je to, da bo prehod za odrast moral temeljiti na več strategijah in več akterjih, ki spreminjajo tako vsakodnevne osebne navade ljudi kot tudi državne institucije. Državljska nepokorščina je pogosto sredstvo aktivistov iz gibanj za odrast, oblike pa so zelo raznolike, od skvotanja zapuščenih stavb do protestov proti velikim infrastrukturnim projektom ali rudnikom. Pogosto gre tudi za zasedbo zemlje, ki jo želijo obdelovati brezposelni ali revni kmetje. Najdejo se tudi primeri finančne nepokorščine; v Barceloni je aktivist Enric Duran v letu 2008 odtujil 492.000 evrov iz 39 bank in jih namenil alternativnim projektom. Vendar pa ne vidijo vsi rešitve v nepokorščini; del rešitev je v sodelovanju v parlamentarni demokraciji in lokalnih projektih. Nekateri zaupanje polagajo v nove leve stranke, drugi v gibanja, kot je Occupy. Takšne pobude naj bi vplivale na nastanek bolj neposrednih oblik demokracije, kot so javne skupščine. Veliko ljudi vidi potencial v transformativnih lokalnih projektih, kot so opisani zgoraj. Vidijo jih kot politična dejanja, saj izzivajo obstoječe in razvijajo alternativne rešitve prevladujočim institucijam kapitalizma. Zanimivo je, da je med praksami gibanja Occupy – urbani sadovnjaki, protesti skozi skupščine, javne kuhinje, nedelarne izmenjave – in lokalnimi ekonomskimi praksami veliko povezav.

Grobo skicirane rešitve niso nič novega in so se v preteklosti pogosto pojavljale v različnih kontekstih. Novo je to, da je paket ukrepov za odrast del korenite spremembe sistema; ni le cilj, ampak tudi sredstvo spremembe. Pojavlja se hipoteza, da bo sistemska sprememba za odrast sledila podobni dinamiki, kot so ji sledile pretekle spremembe sistemov: kapitalizem je izšel iz fevdalizma, ko so nastale povezave med ekonomskimi praksami (podjetja, trgovinske pogodbe, banke, investicije) in institucijami, ki so izšle iz družbenih bojev (opustitev monarhij, privatizacija skupnih dobrin, zakonska zaščita lastnine, demokracija). Prakse in družbene institucije, ki so na kratko orisane v tem poglavju, so morda zametki nove transformacije, ki so odgovor na pomanjkljivosti obstoječega sistema. Revolucionarne spremembe so pogosto rezultat stanja neaktivnosti ali ujetosti v paradigmo, krize pa odpirajo možnosti za spremembe, za odmik od ustaljenega. Mobilizacije se začno z novimi vizijami, o katerih se pogovarja majhna skupina ljudi, postopno pa začno izzivati obstoječo paradigmo, ki se je zdela nepremagljiva.

Gibanja za odrast

V kriznih trenutkih lahko nove vizije ponudijo bolj prepričljive razlage in usmeritve za delovanje. Okoli njih se zgradijo mreže in gibanja. Trenutno se to dogaja z gibanji za odrast. Različne skupine prepoznavajo v novi viziji možnost za spremem-

be, tako v praksi kot v širši ureditvi. Gre za zelo pestro skupino gibanj, pobud in mrež (D'Alisa in dr., 2015: 1–18; Demaria in dr., 2013: 201–215): akademska skupnost (mreža raziskovalcev za odrast, ekološki ekonomisti ...), mreže za politično ekologijo, gibanja za okoljsko pravičnost, mreže proti avtomobilom, pobude proti oglaševanju, kolesarske mreže, mreže pešcev, urbani vrtničkarji, organski kmetovalci, pobude skupnostnih energetskih projektov, zagovorniki lokalnih valut, nasprotniki širitve cest, letališč ali hitrih vlakov, ekovasi, stanovanjske skupnosti, mreže za solidarno ekonomijo, potrošniške in prehranske kooperative, gibanja za prostovoljno preprostost, počasno življenje ter ozaveščeno ali etično potrošnjo. Skupine različnih akterjev, ki jih povezuje odrast, delujejo v Belgiji, Švici, Grčiji, Nemčiji, Norveški, Danski, Bolgariji, Romuniji, Finski, Poljski, Portugalski, Češki, Hrvaški, Sloveniji, Mehiki, Braziliji in Kanadi, pa še kje drugje (npr. v Puerto Ricu) (D'Alisa in dr., 2015: 1–18). Prek mednarodnih konferenc za odrast se povezujejo mreže za specifične teme (npr. mreže za ekološko kmetovanje), obenem pa konference ustvarjajo most med aktivisti, raziskovalci, znanstveniki, politiki in ljudmi iz prakse (Demaria in dr., 2013: 204). Gibanja, kot so Buen Vivir ali Yasuni v Latinski Ameriki, Ubuntu v Južni Afriki, Transition Towns, Occupy, anti-TTIP ali Climate and Justice, gibanja za odpis dolgov, gibanja proti rudarjenju ali kopanju premoga, borci za pravice živali, mreže okoljskih, humanitarnih in razvojnih nevladnih organizacij in celo nekatere politične stranke vidijo odrast kot primeren okvir za izražanje svojih pogledov ter iščejo v odrasti inspiracijo za svoja sporočila (D'Alisa in dr., 2015: 1–18; Demaria in dr., 2013: 201–205).

Odrast: vizija ali utopija?

Kallis (2011) je optimističen o realnosti oz. izvedljivosti koncepta odrast v praksi. Veliko znanstvenikov, aktivistov ali politikov je skeptičnih do zamisli, da bi posamezniki prostovoljno privolili v skromnejše in preprostejše življenje. Vendar pa je bolj preprosto in varno ter bolj smiselno in družbeno povezano življenje stvar, ki si jo želi velik del prebivalstva, ne le radikalni okoljevarstveniki. Zato je koncept odrast lahko dobrodošla nova vizija za ljudi. Čas krize zahteva nove zgodbe in nove vizije, nov politični projekt in ne samo sprememb posameznih okoljskih politik. Odrast ponuja takšno novo zgodbo in vizijo. Vizija odrasti je družba s stabilnim in manjšim pretokom snovi, kjer blaginja izvira iz enakosti, medčloveških odnosov in preprostosti, ne pa iz materialnega bogastva. Kallis (2011: 879) postavlja hipotezo, da je trajnostna odrast izvedljiva, raziskovalce in znanstvenike pa izziva, da raziščejo, kako je trajnostno odrast mogoče izvesti v praksi.

Vsekakor je na odrast mogoče gledati tudi bolj kritično. Netrajnostna odrast se sicer zaradi krize dogaja že nekaj časa, vendar pa v iskanju odgovorov na nastali položaj trajnostna odrast trenutno ni vodilna politično sprejemljiva rešitev. Celo med novimi levimi strankami, ki aktivno politično zagovarjajo številne rešitve,

ki jih predlaga odrast (minimalne in maksimalne dohodke, zadruga in delavsko upravljanje, odpis dolgov ...), obstaja določena raven zadržanosti do koncepta odrasti v smislu zmanjšanja pretoka snovi in zmanjšanja gospodarstva.² Čeprav je Marx postavil okolje na pomembno mesto (Foster, 2002: 6–10), današnji sledilci njegovih teorij pogosto ne uvidijo, da je treba analizo razmerja med kapitalom in delavstvom postaviti tudi v fizični svet, ki ima omejitve.

Razen političnega položaja ima prenos koncepta odrast v prakso še nekaj izzivov, s katerimi bi se morala soočiti raziskovalna skupnost. Čeprav je po eni strani res dobro, da je koncept odrast zgolj nekakšen okvir, nekakšna vizija, je po drugi strani vsaj za znanstveno raziskovanje koncepta potrebna ožja definicija, ki bi omogočala poglobljeno analizo, kakršno Kallis zahteva od znanstvene skupnosti. Tukaj je naloga skupnosti, da začne raziskovati tudi globino koncepta, ne le širine. Naslednji pomemben izziv je krepitev mostu med mikro in makro ravno. Odrast predlaga spremembe tako na mikro (osebni) kot na makro (družbeni) ravni, vendar pa trenutno ne ponuja močnega ozadja, kako povezati obe ravni. Predlagano je vzporedno nastajanje mikrosistemov (npr. lokalne mreže za zdravstveno varstvo kot vzporednico trenutnemu državnemu sistemu zdravstvenega varstva), vendar pa ni odgovorov na številna vprašanja, ki jih odpira takšno prepletanje (npr. kako financirati javno zdravstvo pri zmanjšanih prispevkih tako zaradi zmanjšanega družbenega metabolizma kot zaradi prehoda na vzporedne lokalne storitve; zakaj z lokalnimi mrežami nadomeščati tisto, za kar se vsi strinjamo, da bi morala dajati dobro organizirana družba ...).

Sklep

Kljub odpiranju različnih vprašanj o prenosu koncepta odrast v prakso je mogoče ugotoviti, da gre za zanimivo in dobrodošlo vizijo v času, ko prevladuje retorika neoliberalizma kot edine rešitve. Gre za vizijo, ki odpira nov prostor različnim razpravam, ki med seboj ne tekmujejo, temveč sobivajo in se druga od druge učijo, in vizijo, ki je sposobna odpirati nujno potrebno družbeno razpravo in povezovati različne akterje. To podpira tudi ironično dejstvo, da je gibanje za odrast trenutno najhitreje rastoče gibanje na svetu (Shift Magazine, 2015). Vsekakor pa je za uresničitev vizije, ki jo pomeni koncept odrast, potrebno nadaljnje raziskovanje in sodelovanje, tako v znanstvenih krogih kot v širši družbi, kako je mogoče koncept trajnostno in zvezno prelini v prakso.

² Trditev nastaja na osnovi izkušenj avtorice iz neformalnih pogovorov s predstavniki strank. Trditev delno potrjuje Kallis (2015b) in Boucher (2015), sicer pa jo je treba bolj raziskati.

Literatura

- ANDREUCCI, DIEGO IN TERRENCE MCDONOUGH (2015): *Capitalism. V Degrowth. A vocabulary for a new era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 59–62. New York in London: Routledge.
- AKTIVNI DRŽAVLJAN (2013): *Vstajniške skupščine*. Dostopno na: <http://www.aktivnidrzavljan.si/tag/vstajniska-skupscina/> (18. avgust 2015).
- BOUCHER, CLEMENTINE (2015): *An Ethical Cry for Degrowth*. Dostopno na: <http://younggreens.org.uk/ygblog/2015/08/12/an-ethical-cry-for-degrowth/> (12. oktober 2015).
- BROSWIMMER, FRANZ (2002): *Ecocide. A short history of the mass extinction of species*. London: Pluto Press.
- BROWN, JAMES H., WILLIAM R. BURNSIDE, ANA D. DAVIDSON, JOHN P. DELONG, WILLIAM C. DUNN, MARCUS J. HAMILTON, NORMAN MERCADO-SILVA, JEFFREY C. NEKOLA, JORDAN G. OKIE, WILLIAM H. WOODRUFF IN WENYUN ZUO (2011): Energetic Limits to Economic Growth. *BioScience* 61: 19–26. Dostopno na: <http://bioscience.oxfordjournals.org/content/61/1/19.full> (12. oktober 2015).
- BUCHANAN, MARK (2014): *Economists Are Blind to the Limits of Growth*. Dostopno na: <http://www.bloombergvew.com/articles/2014-10-05/economists-are-blind-to-the-limits-of-growth> (12. oktober 2015).
- CATTANEO, CLAUDIO, GIACOMO D'ALISA, GIORGOS KALLIS IN CHRISTOS ZOGRAFOS (2012): Degrowth futures and democracy. *Futures* 44: 515–523.
- CENTER ALTERNATIVNE IN AVTONOMNE PRODUKCIJE (CAAP). Dostopno na: <http://brazde.org/category/caap/> (18. avgust 2015).
- D'ALISA, GIACOMO, FEDERICO DEMARIA IN GIORGIOS KALLIS (2015): *Degrowth. A vocabulary for a new era*. New York in London: Routledge.
- DALY, HERMAN E. (1996): *Beyond growth*. Boston: Beacon Press.
- DEMARIA, FEDERICO, FRANÇOIS SCHNEIDER, FILKA SEKULOVA IN JOAN MARTINEZ-ALLIER (2013): What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values* 22: 191–215.
- DIAMOND, JARED (2005): *Collapse. How societies choose to fail or succeed*. London: Penguin Books.
- DICKENS, PETER (1996): *Reconstructing nature*. London: Routledge.
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2002): Capitalism and Ecology: The Nature of the Contradiction. *Monthly review* 54(4): 6–16.
- GREER, JOHN MICHAEL (2009): *The human ecology of collapse, part one: Failure is the only option*. Dostopno na: <http://www.resilience.org/stories/2009-12-09/human-ecology-collapse-part-one-failure-only-option> (21. avgust 2015).
- HIGGS, KERRYL (2014): *Collision Course. Endless Growth on a Finite Planet*. Cambridge, MA: MIT Press.
- HIRSCH, FRED (1976): *Social limits to growth*. London: Routledge.
- JACKSON, TIM (2009): *Prosperity without Growth. Economics for a Finite Planet*. London: Earthscan.

- KAHNEMAN, DANIEL (2010): *The riddle of experience vs. memory*. Dostopno na: http://www.ted.com/talks/daniel_kahneman_the_riddle_of_experience_vs_memory.html (19. avgust 2015).
- KALLIS, GIORGOS (2011): In defence of degrowth. *Ecological Economics* 70: 873–880.
- KALLIS, GIORGOS (2014): *How economics became a science. A forgotten episode in the discipline's history reveals how diversity was killed in economics*. Dostopno na: <https://www.adbusters.org/magazine/112/battle-soul-economics.html> (18. avgust 2015).
- KALLIS, GIORGIOS (2015a): Social limits to growth. V *Degrowth. A vocabulary for a new era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 137–140. New York in London: Routledge.
- KALLIS, GIORGIOS (2015b): *Yes, We Can Prosper Without Growth: 10 Policy Proposals for the New Left*. Dostopno na: <http://theleap.thischangeseverything.org/yes-we-can-prosper-without-growth-10-policy-proposals-for-the-new-left/> (12. oktober 2015).
- KOŠAK, KLEMEN (2015): Sila za neoliberalne spremembe. *Mladina* 29, 17. julij. Dostopno na: <http://www.mladina.si/168050/sila-za-neoliberalne-spremembe/> (19. avgust 2015).
- LAWN, PHILIP (2011): *What is economic growth and are there limits to it?* Dostopno na: <http://www.shapingtomorrowworld.org/lawnGrowth.html> (20. avgust 2015).
- MARTÍNEZ-ALIER, JUAN, UNAI PASCUAL, FRANCK-DOMINIQUE VIVIEN IN EDWIN ZACCAI (2010): Sustainable de-growth: Mapping the context, criticisms and future prospects of an emergent paradigm. *Ecological Economics* 69: 1741–1747.
- MEADOWS, DONELLA H., DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS IN WILLIAM W. BEHRENS III (1972): *The limits to growth*. New York: Universe Books.
- MOLONEY, JOEY (2013): *The Marxist critique of capitalism: explained but not endorsed*. Dostopno na: <http://economicstudents.com/2013/09/the-marxist-critique-of-capitalism-explained-but-not-endorsed/> (20. avgust 2015).
- ORGANIZACIJA ZDRUŽENIH NARODOV (2014): *Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights: Concluding observations on the second periodic report of Slovenia*. Dostopno na: http://www.drustvo-dnk.si/images/stories/novice/2014-12-priporocila_odbora.pdf (20. avgust 2015).
- PLUT, DUŠAN (2015): *Ekosistemsko zgrešeni odzivi na krizo in izčrpavanje planeta*. Dostopno na: <http://www.delo.si/sobotna/ekosistemsko-zgreseni-odzivi-na-krizo-in-izcrpavanje-planeta.html> (25. avgust 2015).
- PRAVIČNA BANKA. Dostopno na: <http://pravicnabanka.si/> (18. avgust 2015).
- RADEJ, BOJAN (2009): *Drugotni razvoj (dopolnjena verzija)*. Dostopno na: <http://www.sdeval.si/sl/komisija-za-kodeks-in-standarde/publikacije/214-drugotni-razvoj> (12. oktober 2015).
- RESEARCH AND DEGROWTH (2015a): *Definition*. Dostopno na: <http://www.degrowth.org/definition-2> (20. avgust 2015).
- RESEARCH AND DEGROWTH (2015b): *Short history*. Dostopno na: <http://www.degrowth.org/short-history> (20. avgust 2015).
- RIDDERSTRALE, JONAS IN KJELL NORDSTROM (2002): *Funky business: talent makes*

- capital dance*. Stockholm: Bookhouse Publishing.
- SHIFT MAGAZINE (2015): *Top 10 grassroots movements that are taking on the world*. Dostopno na: <http://www.filmsforaction.org/articles/top-10-grassroots-movements-that-are-taking-on-the-world/> (20. avgust 2015).
- SLOVENIJA ZNIŽUJE CO2. Dostopno na: <http://www.slovenija-co2.si/> (18. avgust 2015).
- TOMAŠEVIĆ, TOMISLAV, IN MLADEN DOMAZET (2013): *Šalić za odrast*. Dostopno na: <http://www.grupa22.hr/salic-za-odrast/> (12. oktober 2015).
- URAD ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ (2015a): *Poročilo o razvoju*. Dostopno na: http://www.umar.gov.si/publikacije/porocilo_o_razvoju/?no_cache=1 (20. avgust 2015).
- URAD ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ (2015b): *Tekoča gospodarska gibanja*. Dostopno na: http://www.umar.gov.si/informacije_za_javnost/tekoca_gospodarska_gibanja/ (20. avgust 2015).
- ZGONIK, STAŠ (2011): Herman Daly: »Ideologija neskončne rasti je najbliže religiji«. *Mladina* 46, 18. november. Dostopno na: <http://www.mladina.si/106910/herman-daly-ideologija-neskoncne-rasti-je-najblize-religiji/> (12. oktober 2015).
- ZVEZA SVOBODNIH SINDIKATOV SLOVENIJE (2013): *Javno pismo Vladi RS ter poslankam in poslancem ob Mednarodnem dnevu dostojnega dela: V imenu konkurenčnosti – za kakšno ceno?* Dostopno na: http://www.sindikat-zsss.si/attachments/article/1043/JavnoPismo_ZSSS_VladaPoslanci_MednarodniDanDostojnegaDela_VImenuKonkurencnosti_07102013.pdf (20. avgust 2015).